

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»
21 листопада 2022 р.*

Київ 2023

УДК 93/94+902/4

С 69

Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Скарбниця Національного музею історії України – філія Національного музею історії України, 21 листопада 2022 р. – К.: ТОВ «Фенікс», 2023. – 292 с.

Редакційна колегія: Л. С. Клочко, Ю. Б. Полідович

Дизайн, верстка, макет: О.І. Заславська, А. Й. Заславський

Збірник «Музейні читання» містить матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки», яку щорічно (з 1993 р.) проводить Скарбниця Національного музею історії України (до 01.09.2021 Музей історичних коштовностей України) – філія Національного музею історії України. Автори статей – співробітники музеїв, науково-дослідних інститутів, університетів розглядають широке коло проблем збереження культурної спадщини, вивчення музейних колекцій та окремих пам'яток ювелірного мистецтва, його сучасних тенденцій розвитку, технологія художньої обробки металу та коштовного каміння, особливості творчості митців-ювелірів на різних хронологічних етапах історії України.

На обкладинці: Колт. Золото, перегородчаста емаль. Скарб, знайдений на городищі Князя Гора поблизу м. Канева у 1896 р. Зібрання Скарбниці НМІУ. Фото Дмитра Клочка.

УДК 93/94+902/4

С 69

ISBN 978-966-2523-51-5

© Національний музей історії України, 2023

© Автори статей, 2023

СРІБНИЙ ПОСУД ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ В КОЛЕКЦІЇ СКАРБНИЦІ НМІУ

В статті дано огляд посуду золотоординського часу з колекції Скарбниці НМІУ, одна чаша публікується вперше. Також дається інтерпретація герба, зображеного на одній із посудин. Висловлені деякі спостереження щодо використання срібного посуду в поховальному обряді кочовиків.

Ключові слова: срібний посуд, чаша, кухоль, келих, таріль, лотосоподібна квітка, герб, Золота Орда, Кафа, пізньокочівницькі поховання, XIII-XV ст., колекція Ханенків.

В зібранні Скарбниці НМІУ досить широко представлені старожитності золотоординського часу, зокрема, різні типи срібного посуду, побутування якого, як вважається, пов'язано із традиціями парадних бенкетів під час різноманітних церемоній в Монгольській імперії (Крамаровский, 2001, с. 80–83) або ж із ритуальними діями, що відносились до культу предків. Деякі коштовні посудини не пов'язані безпосередньо із традиціями кочовиків та мистецтвом ханських ставок, але відносяться до цього ж періоду і опосередковано дотичні до кола золотоординських старожитностей. За походженням ці музейні предмети можна поділити на дві групи. До однієї належать посудини, контекст знахідок яких цілком зрозумілий – вони були виявлені в пізньокочівницьких похованнях під час археологічних досліджень XX ст. Інша група – це ранні надходження до музейної колекції, що пов'язані з діяльністю Б. І. Ханенка, одного із найвідоміших київських колекціонерів та меценатів кінця XIX – початку XX ст. Обставини їх виявлення нам невідомі, а місце виявлення, хоч і вказане приблизно (наприклад, Канівський повіт), не може бути сприйняте беззаперечно. Можна припустити, що вони походять із поховальних пам'яток або скарбів. Атрибутовані вони тільки за стилістичними ознаками й аналогіями.

Перша група включає три посудини, дві срібні й одну виконану із недорогоцінного металу. Всі вони походять із поховань курганної групи № 4, досліджених в 1971 р. в околицях с. Ковалівка Миколаївської області. Цим похованням було присвячено низку публікацій, в яких були визначені їх датування, етнічна та соціальна приналежність (Горелик, Ковпаненко, 2001, с. 154–164; Ковпаненко, Гаврилюк, Евдокимов, 2005, с. 377–387; Квитницький, 2005, с. 390). Йшла, зокрема, мова і про знайдені чаші.

Найбільш виразна за характерним декором срібна чаша за інв. № АЗС-3239 (рис. 1) з єдиного поховання в кургані № 6. Поховання чоловіка було здійснено в колоді з товстого стовбура дерева, що мала форму човна. Померлого, котрий був накритий червоною із золотою ниткою тканиною, супроводжував багатий інвентар, серед якого були срібні оздоби кінської вуздечки (Малюк, 2017, с. 172–178) та поясу, скручена валиком кольчуга, залізний шолом, берестяний сагайдак із орнаментованими кістяними пластинками-накладками (у сагайдаку – 3 стріли), шкіряна сумочка з кресалом, залізний ніж з дерев'яною ручкою, залізний напилок (?) у дерев'яних піхвах, стремена, дерев'яне сидло і, можливо, лук (збереглися кістяні накладки).

Праворуч від похованого, який лежав на спині, головою на північний захід, між тазом та кистю руки знаходилась перевернута догори дном чаша (Ковпаненко, Евдокимов, 1971, с. 42–49). Вона виготовлена зі срібла 750 проби, розміри: висота – 60 мм, діаметр зовнішній – 151 мм. Вага чаші становить 106,5 г, однак через пошкодження до 5–10 % ваги могло бути втрачено. Чаша тонкостінна з плоским денцем, з валиком по краю вінчика. В центрі денця двома концентричними тонкими лініями виділений круглий медальйон. Він заповнений гравірованою тонкими лініями квіткою лотоса та пагонами з листям на крапковому тлі. Квітка має шість ланцетоподібних пелюсток, дві з яких зведені до гори, ще дві трохи відігнуті донизу, виділену кружечком серцевину та чашолистки у вигляді трилисника. Пелюстки та листочки декоровані групами віялоподібно розташованих коротких рисок. По зовнішній стороні чаші під валиком – орнаментальна полоса із зображенням хвилястого пагону з листям на крапковому тлі. Можливо, чаша або окремі елементи декору були позолочені, але сліди золотіння майже непомітні. Чаша була виявлена суттєво пошкодженою (зараз відреставрована) – з втратами металу, вертикальним розломом, що продовжувався по колу вздовж денця, відокремленими фрагменти стінок. Біля вінця з двох сторін вздовж розламу помітні по 2 невеликих отвори. Можна припустити, що вони є слідами давнього ремонту, але не виключено, що отвори були призначені для кріплення ручки. Аналогічно орнаментовані чаші відомі у восьми похованнях: в Луганській області, Саратовській, Волгоградській, в Ставропольському та Краснодарському краях, в Чеченській республіці

Рис. 1. Чаша, інв. № АЗС-3239. Курган № 6 курганної групи IV поблизу с. Ковалівка Миколаївської обл. Фото Д. Клочка

(Чхеидзе, 2017, с. 282, рис. 3). В похованні Бахтіяровка – 24/1 у Волгоградській області разом із подібною чашею знайдено 5 срібних монет хана Узбека, найпізніша з яких карбована в 1330–1331 р. (Мыськов, 2015, с. 188), що дає певні підстави для датування поховання і, відповідно, предметів супроводжувального інвентаря першою половиною XIV ст.

В пограбованому кургані біля м. Гудермес (Чеченська республіка) та в чоловічому похованні в Ачікулаку (Ставропольський край), згідно публікації Є. І. Нарожного (Нарожный, 2005, с. 230–231), були виявлені чаші з повністю ідентичним зображенням лотосу та рослинного орнаменту. Не відомо, на жаль, чи наведені зображення стали наслідком помилки, чи чаші дійсно абсолютно тотожні, що свідчило б про виконання їх не просто в одній майстерні, а можливо навіть одним майстром водночас.

Ще одна срібна чаша з подібним декором знаходиться в зібранні Національного історичного музею в Софії (інв. № 30 832). Вона придбана в антикварній крамниці і походження її точно не відоме, однак стан збереженості вказує на тривале перебування в землі, що може свідчити про поховання або скарб (Марков, 2009, с. 319–326, обр. 1, 2). Н. Марков зазначив, що ряд рис зближає цю чашу із виробами торевтів міст Золотої Орди, а характерні особливості та паралелі дають підстави з високою ймовірністю віднести її до виробництва іранської чи близькосхідної майстерні, що працювала в XII–XIV ст. Однак тонкі стінки, на думку Н. Маркова, говорять на користь більш ранньої дати, ймовірно, XII–XIII ст., оскільки тонкостінний срібний посуд традиційно відноситься до сельджуцького періоду, тобто, до XI – початку XII ст., коли на територіях, де панували сельджуки, існував дефіцит срібла (Марков, 2009, с. 320).

Особливості зображення на софійській чаші поєднують її як із чашею інв. № АЗС-3239, так і зі ще однією посудиною з нашої колекції – келихом інв. № АЗС-865. В двох медальйонах на стінках келиха зображено саме трипелюсткову квітку в облямуванні пагонів та листя, подібну до квітки на софійській чаші. В той же час в зображенні квітки на чаші із Ковалівки так само, як і на зображенні рослини на денці чаші з болгарського музею, присутні крупні чашолистки, поєднані у трилисник. Вони дещо різняться, але загалом ця деталь такого розміру не характерна для інших зображень лотосоподібних квітів на срібному посуді. Ймовірно, ця деталь, та подібність у стилістиці рисунку може свідчити про належність майстрів, які виконали орнаментацию цього посуду, до одного осередку.

З чоловічого поховання в кургані № 4 походить чаша інв. № АЗС-3238 (рис. 2). Поховання було здійснене в гробовищі, головою на схід – північний схід, серед інвентарю були спис, ніж, кінська зброя зі стременами та вудилами, два колчани зі стрілами. Біля лівого коліна знаходився клепаний бронзовий казанок. Так само, як і в кургані № 6, були виявлені залишки червоної тканини із золотими нитями. Чаша лежала вгору дном на ключицях, праворуч від черепа (Ковпаненко, Евдокимов, 1971, с. 37–41). Вона зазнала незначних пошкоджень, але загалом зберіглася краще, ніж інший срібний посуд із поховань.

Чаша не декорована, однак вирізняється якістю і кількістю матеріалу. Вона виготовлена зі срібла 916 проби, а її вага – 227,2 г – значно перевищує вагу чаші з кургану № 6. Діаметри 160 мм по вінчику та 119 мм по денцю, висота 56 мм. Денце чаші сплюснене, стінки заокруглені і завершуються валиком.

Ще одна чаша без декору (інв. № АЗС-3249) (рис. 3) також походить із кургану біля с. Ковалівка. В кургані № 11 в основному жіночому похованні, зорієнтованому головою на північний схід, серед інвентарю були бронзові сережки у вигляді знаку питання, філігранна бляшка у вигляді квітки лотоса (Малюк, 2016, с. 283–288), філігранний гудзик та срібні листоподібні бляхи-підвіски, залізні ножиці, ніж, стремена та предмет невідомого призначення, названий у звіті кочедиком. Так само, як і в інших двох похованнях цієї ж курганної групи, були виявлені залишки червоної тканини із золотою ниткою. Біля коліна лівої ноги лежала чаша, дуже пошкоджена, зі значними втратами металу (Ковпаненко, Евдокимов, 1971, с. 52–54). Помилково чаша була описана як срібна, але згідно даним

Рис. 2. Чаша, інв. № АЗС-3238. Курган № 4 курганної групи IV поблизу с. Ковалівка Миколаївської обл. Фото Д. Клочка

Рис. 3. Чаша, інв. № АЗС-3249. Курган № 11 курганної групи IV поблизу с. Ковалівка Миколаївської обл. Фото Д. Клочка

опробування, вона виготовлена із недорогоцінного металу. Посудина невелика за розмірами – діаметр вінця 115 мм, діаметр денця – 80 мм, висота – 30 мм. Денце чаші пласке, вінчик укріплений валиком. Під вінчиком чаші з протилежних сторін є два отвори. Автори звіту вказали, що в них вставлялась рухома залізна дужка. Однак згадки про саму дужку у звіті немає як в описі чаші, так і в описі знахідок загалом. Так само відсутня вона на фотографіях (Ковпаненко, Евдокимов, 1971, табл. LVII). Т. М. Потьомкіна зазначила, що чаша, очевидно, була використана повторно в якості площки (Потемкіна, 2012, с. 287).

Чаші без декору мають численні аналогії в Сибіру, на Північному Кавказі, в Закубанні. Не декоровані чаші відомі в кількох як чоловічих, так і жіночих похованнях, що датовані другою половиною XIII – початком XIV ст.: в Волгоградській, Ростовській, Воронежській областях, Краснодарському краї, в республіці Калмикія (Чхаидзе, 2017, с. 279–280, 283, 285).

Кілька таких чаш виконані із недорогоцінних металів (Новий Буравль (Сафонівка), Воронежська область), Курчанська (Краснодарський край) (Чхаидзе, 2017, с. 280, 285). Відомі також золоті неорнаментовані чаші (Крамаровский, 2015, с. 323, кат. № 157, 158).

Друга група посуду з нашої колекції включає різні за формою та декором посудини, три з них пов'язані, ймовірно з традиціями держав Чингізидів. Ще кілька, походять, ймовірно, з європейських майстерень, але, потрапили якимось чином на підвладні Золотій Орді території.

Рис. 4. Кухоль, інв. № АЗС-863. Канівський повіт (?).

Фото Д. Клочка

Дві посудини були опубліковані – ківш інв. № АЗС-863 (Ханенко, 1901, с. 25, № 390, табл. XVII; Смирнов, 1909, с. 5, № 300, табл. CXVIII; Рудыка, 2013, № 46, с. 378–379) та келих інв. № АЗС-865 (Ханенко, 1907, с. 25, 30, кат. № 405, табл. XXV; Рудыка, 2013, № 44, с. 377–378), їх атрибуція виглядає загалом беззаперечною.

Ківш інв. № АЗС-863 (рис. 4), як вказано в публікаціях, походить із Канівського повіту і надійшов від Б. І. та В. Н. Ханенків. Він виконаний зі срібла 916 проби, вага 112,3 г, висота

60 мм, діаметр чаші 130 мм, діаметр дна 97 мм, ручка 47,0 × 47,5 мм. Чаша ковша плоскодонна. На внутрішній поверхні денця вписаний в подвійне коло спіралеподібний пагін із лотосоподібною квіткою на крапковому тлі. Квітка багатопелюсткова, кілька пелюсток зведено догори, інші широко розкриті. Поверхня пелюсток та листя гравірована рядами коротких паралельних рисок, що розходяться від центрального стрижня. Край вінчика з напівкруглим у перерізі валиком-джгутом. Під вінчиком із зовнішнього боку орнаментальна смуга із гравірованим зображенням звивистого пагона. Ручка складається із двох частин, відтиснутих на матриці і має вигляд протоми рогатого дракона з лускатою шиєю. Окремі деталі зображень зберегли сліди позолоти, однак незрозуміло, чи були визолочені лише деталі, чи вся поверхня.

За М. Г. Крамаровським, належить до групи з дев'яти подібних посудин, які датуються ранньоджучидським часом, тобто першою половиною XIII ст. Географія їх поширення від Китаю до Дунаю. Об'єднує ці ковші форма ручки у вигляді протоми дракона. Однак суттєво різняться орнамент на денці та під вінчиком, що може свідчити, на думку дослідника, про відсутність єдиного центру виготовлення. (Крамаровский, 2001, с. 61–70; 2013, с. 145). Щоправда, в більшості випадків декор підпорядковується одній схемі, для якої характерні виділений на внутрішній поверхні денця медальйон із зображенням та орнаментальна смуга під вінчиком із зовнішнього боку.

Достеменно відомо, що тільки два таких ковша походять із поховань – пограбований мавзолей в Укеку (Спицын, 1914, с. 104) та могильник Олень-Колодязь (Ефимов, 1999, с. 97) – і досить точно атрибутовані, інші знайдені у скарбах або за невідомих обставин. Ківш із пограбованого склепу в Укеку відрізняється декором: його пласке дно прикрашене позолоченим карбованим орнаментом у вигляді шестипелюсткової розетки, стінки, за описами, позолоченими лотосоподібними квітками та круглими розетками (подібним чином декорована ще одна чаша з нашої колекції, про яку далі йтиметься).

Рис. 5. Келих, інв. № АЗС-865. Київ (?). Фото Д. Клочка

Келих інв. № АЗС-865 (рис. 5) виконаний зі срібла 916 проби, його вага 125,6 г, висота 140 мм, діаметр 100 мм. Надійшов також від Б. І. та В. Н. Ханенків. Як вказано в шостому

випуску «Древностей Приднепровья», він походить із Києва (Ханенко, 1907, с. 25, 30, кат. №405, табл. XXV). Дзвоникоподібна чаша встановлена на циліндричному стояні, який плавно розширюється донизу. Зовнішня поверхня чаші оздоблена трьома гравірованими фігурними медальйонами. В одному на крапковому тлі зображення пишної лотосоподібної квітки на виткому довгому стеблі в оточені таких само витких пагонів з листям. В двох інших зображення трипелюсткової квітки серед звивистих пагонів. Поверхню пелюсток і листя декоруються ряди коротких паралельних рисок, розташованих по дузі. Під вінчиком горизонтальна орнаментальна смуга з в'юнким стеблом. Така само орнаментальна смуга оздоблює денце стояна. На стояні на невеликій відстані від чаші рельєфний валик, який перегукується із напівкруглими у перерізі валиками-джгутами на краях вінчика та стояна. На орнаментальних смугах та медальйонах помітні сліди позолоти.

На сьогодні відомі кілька аналогічних за формою келихів із Сибіру, зі Ставропольського краю, Монголії та Китаю. Ще три чаші збереглися без стоянів (Крамаровский, 2001, с. 84). Всі келихи походять зі скарбів або ж обставини знахідок точно не відомі, датуються кін. XIII – XIV ст. Лише одна чаша кубка з втраченим піддоном походить з поховання кургану Веселий II – 1/1 у Волгоградській обл. Вона лежала на кістках лівої руки похованої жінки (Мыськов, 2015, с. 187–188, 289).

Можна відмітити досить усталене виконання декору келихів. Це, зазвичай, на зовнішній стороні чаші три фестончаті медальйони із зображеннями рослин, подібних до лотоса, та під вінчиком чаші смуга орнаменту у вигляді пагона з листям. Така ж смуга на нижній частині стояна. Деякі келихи взагалі не декоровані.

Особливістю келиха нашої колекції є декоративний валик на ніжці. Подібний валик є також на ніжках двох срібних келихів із Чердатського скарбу, що, ймовірно, виконані в імперії Юань (Крамаровский, 2001, с. 232, № 7, 8) та порцелянових китайських келихах цієї епохи (Yuка Kadoi, 2009, p. 75). Характерні елементи зображення рослин на келиху – кружечок у центрі квітки та овали в основі пелюсток, віялоподібно розташовані групи штрихів. На думку М. Г. Крамаровського, ці елементи характерні для орнаментики двох груп чингизідського металу – срібла великоханського періоду (XII – перша половина XIII ст.) та власне золотоординського. До першого періоду дослідник відніс келих із нашої колекції. (Крамаровский, 2001, с. 112).

Чаша за інв. № АЗС-864 (рис. 6) зі старих музейних фондів не була опублікована раніше. Про її походження немає навіть такої мізерної інформації, як про вже описані предмети. Місце знайдення невідоме. Надійшла з Київського державного історичного музею в 1964 р., до інвентарної книги Першого Державного музею записана 23.01.1920 р. Стан збереження був незадовільний – було втрачено близько 40 % поверхні, відокремлені невеликі фрагменти.

Зараз чаша відреставрована. Чаша з плоским дном та заокругленими стінками, з валиком по краю вінчика. На відміну від інших виконана зі срібла нижчої проби – 700, вага до реставрації 67,7 г, після реставрації 73,62 г. Розміри: висота – 60 мм; діаметр зовнішній 131 мм. На стінках та дні резервом виділені медальйони складної форми, в основі якої, очевидно, пальмета. Простір між ними закарбований крапковим візерунком, в якому виділяються систематично розташовані крупніші опуклини. В центрі дна – складна розетка, що має шість гладеньких ланцетоподібних пелюсток, між якими розташовані півкруглі пелюстки, закарбовані дрібними крапками та однією більшою опуклиною кожна. Пелюстки облямовані гладенькою фестончастою фігурною рамкою. Декор значною мірою геометризований, можливо зображення розмічались циркульним інструментом. Збереглися поодинокі сліди позолоти.

Чаша має цілий ряд аналогій, зокрема чаша, знайдена в 1907 р. в складі скарбу біля с. Губдор Чердинського повіту Пермської губернії (Смирнов, 1909, № 315, табл. СХХVII), чаша з поховання 194 Сайгатинського IV могильника в Сургутському р-ні Ханті-Мансійського АО Тюменської області (Федорова, 1991, с. 197–198, рис. 5).

Аналогічна чаша, знайдена в 1996 р. в жіночому похованні в кургані № 9 курганного могильника «Олень Колодезь» в Каширському р-ні Воронежської області (висота чаші – 3,5 см, діаметр вінчика – 11 см, дна – 7,5 см) (Ефимов, 1999, с. 93–108).

У похованні воїна Колекторський – 1/1 в Краснодарському краї аналогічна чаша (діаметр – 13 см, висота – 3,7 см) знаходилася біля згину правого ліктя, у ній виявлено вугілля (Чхаїдзе, 2017, с. 283).

В чоловічому похованні Тернівка IV – 254(76)/1 (Придністров'я, Слободзейський р-н) була виявлена позолочена чаша з аналогічним орнаментом. В похованні була знайдена джучидська монета (Чхаїдзе, 2017, с. 286–287).

Рис. 6. Чаша, інв. № АЗС-864. Місце знайдення невідоме. Фото Д. Клочка

Подібна орнаментика є також на вже згадуваному ковші з пограбованого поховання в Укеку.

Перекликається орнамент чаші і з орнаментальною композицією, що прикрашає блюдо, знайдене на Сайгатинському святилищі в Ямало-Ненецькому автономному окрузі (Федорова, 2018, с. 117, рис. 3). Поверхня блюда теж карбована пуансоном, на денці зображення п'яти аналогічних розеток, які облямовані схожими пальметоподібними медальйонами, виділеними резервом.

Отже, чашу можна віднести до досить численної групи золотоординського посуду що об'єднаний схожими ознаками: глибина, точковий чекан, шестипелюсткова розетка та медальйони, виділені резервом. За М. Г. Крамаровським, група датується кінцем XIII – першим–другим десятиліттями XIV ст., посудини виконані в одній або кількох близьких за ремісничою традицією майстернях (Крамаровский, 2001, с. 90–91).

Інша срібна посудина, що також надійшла до музейного зібрання з колекцій Б. І. та В. Н. Ханенків, не має вказівок на обставини знайдення чи надходження до колекцій, а її атрибуція, очевидно, потребує уточнення.

Рис. 7. Таріль, інв. № АЗС-734. Поблизу Києва (?). Фото Д. Клочка

Чаша або, скоріше, таріль, за інв. № АЗС-734 (рис. 7) (срібло 960 проби, вага 285,5 г, діаметр 192 × 187 мм, висота 24–30 мм), згадана в четвертому випуску «Древностей Приднепровья» як знахідка, зроблена поблизу Києва (Ханенко, 1901, с. 10, 24, № 383). М. Г. Крамаровський інтерпретував її як італійський імпорт та зазначив, що вона має пару за формою, технікою та стилем – чашу за інв. № АЗС-2203 з київського скарбу 1949 р. (Крамаровский, 1985, с. 173).

Таріль з невисокими круглястими стінками, що розходяться від денця і сплющеним вінчиком, на денці карбоване зображення квадрифолію з опуклим колом в центрі. Контури

чотирипелюсткової розетки із закругленими пелюстками підкреслені гравірованою зигзагоподібною лінією. Такою самою лінією підкреслені контури кутів між ними та кола в центрі. В центральному колі вигравіровано трикутник із зображенням, що утворене двома паралельними горизонтальними лініями та двома паралельними вертикальними лініями, що перехрещуються під прямим кутом. Клітинки в шаховому порядку заштриховані зигзагоподібними лініями. Таріль деформована, одна сторона трохи сплюснена.

Думка про те, що на денці зображений гербовий щит, висловлювалась раніше, однак нічого ще не говорилось про приналежність герба. Слід зазначити, що гербове поле-«шахівниця» досить поширене в європейській геральдиці. Такі герби належать італійським фаміліям Terzaghi (Terzaghi, б/р), Arconati (Arconati, б/р), тощо. Графи Женевські ще одна видатна фамілія, що послуговувалась таким гербом. Герб-«шахівниця» з чергуванням золотих та лазурних клітинок належав антипапі Клименту VII (1378–1394 рр.) (Medieval..., б/р), який походив із роду графів Женевських (Liste des comtes..., б/р). Також подібний герб належить генуезькій фамілії Джентіле (рис. 8), він описується так само, як і герб графів Женеві: *quattro punti azzurri equipollenti a cinque di oro* (Gentile, б/р), тобто чотири лазурних клітинки, яким відповідають п'ять золотих.

Отже, навряд чи можна ідентифікувати герб на тарелі зі стовідсотковою ймовірністю. Однак, з огляду на обставини, за яких предмет із гербом міг потрапити на територію східної Європи, цілком вірогідною виглядає його належність саме генуезькій фамілії Джентіле.

Генуезька республіка в XIII–XV ст. на північному узбережжі Чорного моря створила розгалужену систему торговельних поселень. Зокрема, на Дунаї генуезці були присутні в Вічині, Кілії та Лікостомо, на Дністрі – в Монкастро, на Дніпрі в Іліче, на Азовському морі в Тані, тощо (Бочаров, 2019, с. 13). На жаль, немає відомостей про діяльність представників роду Джентіле в цих місцях. Але присутність представників цього роду помітна в кримській Кафі, яка була заснована генуезцями приблизно в 1275 р. і стала адміністративним центром. Кілька разів Джентіле згадані в рахункових книгах масарії (казначейства) Кафи, деякі з яких (за 1374–1472 рр.) збереглися в фондах Державного Архіву Генуї (Джанов, 2018, с. 44). У 1380-х рр. банкір Абранус ді Джентіле надавав послуги казначейству Кафи (Джанов, 2018, с. 111), був відкупником оренди кількох містечок

Рис. 8. Герб Джентіле.
За (<https://www.retaggio.it/gentile-genealogia-del-cognome/>)

(Джанов, 2018, с. 117), двоє з Джентіле були консулами Кафи у XV ст. (Яровая, 2010, с. 189–190). Крім того, Джентіле виконували дипломатичні функції. Зокрема, Іванісіо ді Джентіле очолював посольство, яке в грудні 1386 р. вирушило в Орду, ймовірно, в ставку хана Тохтамиша (Джанов, 2018, с. 96). Баттіста Джентіле на початку XV ст. їздив з посольством до великого князя Литовського Вітовта. Опосередковано про його, очевидно, невдалу місію свідчать документи із секретного архіву Генуї. Джентіле дав Вітовту обіцянки, на які не мав повноважень, зокрема, підняти над Каффою знамена Вітовта та встановити його герби. Його дії, як вирішила оффіція Романії, серед іншого, спричинили пограбування татарами наступного посла, Даріо Грілло, який у 1430 році прямував із посольством до Вітовта (Карпов, 1998, с. 36). Могли бути, очевидно, й інші місії, згадки про які у відомих документах не виявлені.

Ймовірно, дипломатичною або торговельною діяльністю численних Джентіле можна було б пояснити появу в Придніпров'ї предмету з гербом генуезького роду, але не виключено також, що таріль могла бути трофеєм, взятим під час одного з нападів на Каффу. Звісно, неможливо з'ясувати обставини, що призвели до зміни власника посудини. Це могли бути й дарунок, і крадіжка, і пограбування (Даріо Грілло, наприклад, на шляху до Литви позбувся товарів, коней та грошей (Карпов, 1998, с. 36).

Привертають увагу деякі особливості виконання тарелі, зокрема неоднорідність нанесення зображень. Квадрифолій виконаний, схоже, впевненою вправною рукою. А ось

Рис. 9. Чаша, інв. № АЗС-2203. Скарб.
Вул. Трьохсвятительська, м. Київ. 1949 р.
Фото Д. Клочка

зображення щита, хоча й прорисоване досить впевненими лініями, водночас справляє враження недбалості або, скоріш, іншої професійної навички і, можливо, нерозуміння, якого роду зображення наноситься. Не виключено, що таріль була виконана майстром безпосередньо в Італії, а ось підтрикутний щит з гербом, дійсно характерний для генуезької геральдики,

нанесений на денце вже в іншому місці, можливо, за бажанням власника герба. Можливо, гравіровані зигзагоподібні лінії, що підкреслюють контури квадрифолію, нанесені тією ж

рукою, що і герб. Цікаво, що на зворотному боці тарелі є численні позначки (наприклад, центр мішені перекреслений навхрест двома лініями, двома паралельними крапковими лініями прокреслені трикутні виступи квадрифолію) та риси, які, можливо мають певний сенс, поки що незрозумілий. Не виключено, що деякі з цих ліній є своєрідною «пробою пера» людини, яка нанесла гербове зображення на мішень.

З огляду на сказане варто згадати і чашу інв. № АЗС-2203 (рис. 9) зі скарбу 1949 р. на вул. Трьохсвяти-тельській. Вона так само виконана зі срібла високої проби (960), її вага – 190 г – перевищує вагу багатьох посудин приблизно такого ж розміру (її діаметр 177 мм, висота 51 мм) золотоординського часу. Карбовані зображення на денці підкреслені зигзагоподібною лінією так само, як і на тарелі із гербом. Однак тут карбоване коло, по окружності якого шість півкруглих пелюсток, виконано не так впевнено, пелюстки розташовані нерівномірно, краї фігури досить нерівні. В центрі кола гравірованим контуром окреслено фігуру, що нагадує хрест. Г. Ф. Корзухіна звернула увагу на грубість виконання декору (Корзухіна, 1954, с. 125). Чаша справляє враження не дуже вдалого наслідування якогось зразка, можливо, такого, як таріль інв. № АЗС-734 (рис. 7). Набагато вправніше нанесено гравіровані зигзагоподібні лінії, що заповнюють тло та підкреслюють контур опуклого зображення. Цей прийом так само впевнено використаний на тарелі за інв. № АЗС-734.

Рис. 10. Браслет срібний, інв.№ АЗС-1637. Скарб. Вул. Володимирська, м. Київ. 1955 р.
Фото Д. Клочка

Рис. 11. Колт золотий, інв. № ДМ-6221. Скарб. Вул. Велика Житомирська, м. Київ. 1913 р.
Фото Д. Клочка

Рис. 12. Медальйон срібний із зображенням Іоанна Хрестителя, інв. № ДМ-8668. «Тайник» Десятинної церкви. м. Київ. Розкопки 1939 р.
Фото Д. Клочка

Слід зауважити, що є ще кілька предметів, при виготовленні яких застосований такий само прийом. Це, зокрема, срібні пластинчасті браслети із київських скарбів, контури зображень на яких підкреслено гравірованим зигзагом (рис. 10), деякі золоті (рис. 11) та срібні з черню колти (Temple Pendant, б/р), квадрифолійні срібні медальйони з так званого тайника Десятинної церкви, тло яких заповнене такими ж лініями (рис. 12). Ймовірно, така подібність свідчить що ці предметами пройшли через руки майстрів однієї виучки. Вважається, що зигзагоподібна лінія,

виконана спеціальним інструментом, типова для європейської торевтики XII–XV ст. (Маршак, 2017, с. 171). Цілком можливі контакти майстрів Русі із європейськими майстрами і запозичення певних прийомів і, не виключено, що це відбувалось на початку XIII ст., можлива навіть через латинські королівства на Сході. Хоча Київ і зазнав руйнації та занепаду під час монгольського завоювання, але еліта Русі повністю не зникла і навряд чи повністю припинилось ювелірне виробництво, що задовольняло її потреби. Можливо, не варто беззаперечно деякі скарби вважати захованими до 1240 р. і, спираючись на цей рік, датувати ювелірні вироби. Ймовірно, частина з них виготовлена вже за монгольського панування як на руських землях, так і в ханських ставках, куди були вивезені майстри, що продовжували працювати, зберігаючи і передаючи певні професійні навички. Таким чином, чаша за інв. № АЗС-2203 (рис. 9) та таріль за інв. № АЗС-734 (рис. 7), на денце якої нанесений гербовий щит, форма якого характерна для кінця XIII – XIV ст., із зображенням, що набуло найбільшого поширення теж в цей період, можуть бути віднесені вже до золотоординської доби, хоча їх побутування не пов'язане із традиціями кочовиків..

Коштовний посуд золотоординської доби прийнято вважати частиною вершницької культури. Такий посуд широко використовували під час свят в державах Чингізидів, він міг стати відзнакою видатних воїнів і, ймовірно, серії такого посуду могли бути виконані в спеціальних майстернях для дарунків та нагород. Певна кількість такого посуду осіла в скарбах, які знайдені переважно на території Сибіру, можливо, завдяки торгівлі хутром. Але посуд із дорогоцінних металів також виявлено в 31 похованнях XIII–XIV ст. кочовиків

Східноєвропейської рівнини, третина з яких жіноча (Чхаїдзе, 2017, с. 287). Ймовірно, цей посуд мав відігравати значну роль в поховальному обряді, однак щодо цього можна висловлювати лише припущення. Можливо, із релігійними ритуалами або поховальним обрядом, пов'язане використання певних форм посуду. Кухлі із зооморфною ручкою, приміром, досить рідко входили до складу поховального інвентарю (а за згадкою Марко Поло, саме чарки з ручками використовували під час бенкетів, щоб зачерпнути напій зі спільної посудини), а келихи на стояні, ймовірно, ніколи не потрапляли в поховання у своєму цілісному вигляді. При тому саме келихи на ніжці одна з найпоширеніших форм, зображених на давньотюркських кам'яних «бабах» VI–XI ст. (Шер, 1966, с. 12, 39–40), також присутні вони, хоча і в меншій мірі, на половецьких «бабах» пізнішого часу (Плетнева, 1974, с. 50–52, рис. 23). Можливо, у келихів для здійснення поховальних обрядів видаляли стоян. Невідомо, чи їм спеціально надавали певної форми, яка мала символічне значення або ж це було ритуальне пошкодження предметів під час поховання. Така традиція відома у багатьох народів. Пошкодження могло мати на меті як розрив померлого зі світом живих та перешкоджання його духу у втручання в життя, так і потрапляння в потойбічний світ разом із померлим і відновлення там (Бейсенов, Джумабекова, 2017, с. 28–46). Відсутність дужки у чаші з кургану № 11, сліди, можливо від кріплення ручки на чаші з кургану № 6, численні розлами, які пояснюються поганою збереженістю, також можуть бути не випадковими, а свідчити про таке пошкодження.

Десять чаш з 31 поховання були покладені вгору дном, зокрема, так були покладені вся чаші в курганах біля с. Ковалівки. Для чого перевертали посуд? Можливо, таким чином підкреслювали перехід в інший світ, де все інакше. Але відомо, наприклад, що, наприклад, в XIII–XV ст. у візантійському обряді з'явилась традиція розміщувати в могилі відкриті посудини, інколи верх дном. За часів митрополита Кіпріана такий звичай поширився і на Московських землях – в похованні залишали посуд, який використовували для поливання тіла олією, змішаною з вином (Панченко, 2020, с. 263–269). В латинському обряді, поширеному і на сході, в державах хрестоносців, чаші використовувались в якості курильниць і також залишали перевернутими в могилі. Можливо, подібні дії були і в поховальному обряді кочовиків, але відомостей про це ми не маємо.

Таким чином, можна зробити висновок, що, предмети, які зберегли цілісність – ківш за інв. № АЗС-863 (рис. 4) та келих за інв. № АЗС-865 (рис. 5) походять, скоріш за все, зі скарбів або, що мало ймовірно, були загублені. Чаша за інв. № АЗС-864 могла бути серед поховального інвентарю.

Заслуговеє на певну увагу різниця в декорі посуду. На жаль, в публікаціях рідко вказують вагу коштовного посуду, але деякі неорнаментовані золоті та срібні чаші, вага яких

відома, вирізняються певною масивністю у порівнянні із орнаментованими. Не виключено, що вони були виготовлені за інших умов і в інший час, зокрема тоді, коли зросла кількість дорогоцінного металу, що надходила на ринок. Це могло відбуватись після завершення завоювання і налагодження та безперешкодного функціонування торговельних шляхів. Отже, неорнаментовані чаші можуть бути датовані XIV ст. Відсутність декору можна пояснити різними причинами – високою вартістю роботи, віддаленістю від центрів виробництва саме декорованого посуду тощо. Якщо погодитись із тим, що орнаментация посуду має певний символічний зміст, то відсутність зображень на більш масивних і, відповідно, ймовірно, дорожчих, посудинах, теж може бути досить промовистою і свідчити про деякі світоглядні особливості їх власників.

В декорі посуду ординської доби часто зустрічається зображення лотоса або лотосоподібної квітки (рис. 13). На думку А. Г. Юрченка, популярність таких зображення набули завдяки домінуючому положенню уйгурів-буддистів при дворі великих ханів та поширенню буддизму в середовищі кочовиків. Лотос – один з буддійських символів чистоти та святості (Юрченко, 2013, с. 257–258).

Зображення шестипелюсткової розетки, крім посуду, можна побачити на ординських монетах та пайцзах. Цей солярний символ був знаком ханської влади. Із імператорською владою був пов'язаний образ дракона, який сприймався позитивно, а зображення його на різних предметах, і, можливо, на коштовному посуді, засвідчувало високий статус власника.

Рис. 13. Лотосоподібні квітки.
Фото Д. Клочка

Джерела і література

Бейсенов А. З., Джумабекова Г. С. О древнем ритуале порчи предметов, используемых в обряде погребения кочевников // Поволжская археология. – 2017. – № 2 (20). – С. 28–46.

Беспалов Р. А. Литовско-ордынские отношения 1419–1429 годов и первая попытка образования Крымского ханства // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – Севастополь; Тюмень, 2013. – Вып. 5. – С. 30–52.

Бочаров С. Г. Древности Генуэзской Газарии как часть археологии Золотой Орды // Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. IV Международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии. – Улан-Удэ, 2019. – С. 13–18.

Горелик М., Ковпаненко Г. Погребение знатного латника у западных границ Золотой Орды // Археология Поволжья. – Пенза, 2001. – С. 154–164.

Джанов А. В. Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы // Сугдейський збірник. – Київ, 2018. – Вип. 1(VII). – С. 44–303.

Ефимов К. Ю. Золотоордынские погребения из могильника «Олень-Колодезь» // Донская археология. – 1999. – № 3–4. – С. 93–108.

Карнов С. П. Регесты документов фонда Diversorum Filze секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 3. – С. 9–81.

Квитницкий М. В. Позднекочевнические погребения IV курганной группы у с. Ковалёвка // Археологічні дослідження в Україні. 2003–2004 рр. – Київ, 2005. – С. 389–392.

Крамаровский М. Г. Серебро Леванта и художественный металл северного Причерноморья XIII–XV вв.: по материалам Крыма и Кавказа // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. – Ленинград, 1985. – С. 152–180.

Крамаровский М. Г. Золото Чингисидов: культурное наследие Золотой Орды. – Санкт-Петербург, 2001.

Крамаровский М. Г. 160. Поясная чаша // «Подарок созерцающим». Странствия Ибн Баттуты. Каталог выставки. – Санкт-Петербург, 2015а. – С. 325–326.

Крамаровский М. Г. 161. Поясная чаша // «Подарок созерцающим». Странствия Ибн Баттуты. Каталог выставки. – Санкт-Петербург, 2015б. – С. 325–326.

Ковпаненко Г. Т., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. – Киев, 1978. – С. 66–68.

Ковпаненко Г. Т., Гаврилюк Н. А., Евдокимов Г. Л. Курганы у с. Ковалевка (группа IV) // Археологічні дослідження в Україні. 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 363–388.

Ковпаненко Г. Т., Евдокимов Г. Л. Отчёт о работе Южно-Бугской (Очаковской) экспедиции Института археологии АН УССР за 1971 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, – ф. 64, 1971/33.

Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.

Кравец В. В., Бойков А. А. Металлическая посуда в погребениях кочевников золотоордынского времени в лесостепном Подонье // Археологические исследования высшей педагогической школы. – Воронеж, 1996. – С. 202–208.

Малюк Н. И. Лотосовидное украшение из позднесредневекового кочевнического захоронения в Николаевской области // Материалы V Международной научной конференции «Кадырбаевские чтения – 2016», Актобе, Казахстан, 6–7 октября 2016 г. – Актобе, 2016. – С. 283–288.

Малюк Н. И. Серебряные украшения конской узды из средневекового кургана у с. Ковалёвка // Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. – Одесса, 2017. – Вып. III. – С. 172–178.

Марков Н. Сребърна средновековна чаша от сбирките на Националния исторически музей // Приноси към българската археология. – София, 2009. – Т. V. – С. 319–326.

Маршак Б. И. История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности. – Санкт-Петербург, 2017.

Мыськов Е. П. Кочевники Волго-Донских степей в эпоху Золотой Орды. – Волгоград, 2015.

Нарожный Е. И. О некоторых находках XIII–XIV вв. с территории “Грозненской области” (по материалам личного архива грозненского краеведа М. П. Севостьянова) // Материалы по истории и археологии Северного Кавказа. – Армавир, 2005. – Вып. 5. – С. 226–243.

Панченко К. И. К вопросу о сосудах в православном погребальном обряде // Вещь в контексте погребального обряда: Материалы международной научной конференции. – Москва, 2020. – С. 263–269.

Плетнёва С. А. Половецкие каменные изваяния. – Москва, 1974.

Потемкина Т. М. Металлические посудовидные изделия из погребений номадов золотоордынского времени Восточной Европы: проблемы и стереотипы // Степи Европы в эпоху средневековья. Золотоордынское время. – Донецк, 2012. – Т. 11. – С. 279–306.

Рудыка Н. Н. 44. Кубок // Юрченко А. Г. Элита монгольской империи: время праздников, время казней. – Санкт-Петербург, 2013а. – С. 377–378.

Рудыка Н. Н. 46. Ковш // Юрченко А. Г. Элита монгольской империи: время праздников, время казней. – Санкт-Петербург, 2013б. – С. 378–379.

Смирнов Я. И. Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. – Санкт-Петербург, 1909.

Сокровища Золотой Орды. Каталог выставки. – Санкт-Петербург, 2000.

Спицын А. А. Некоторые новые приобретения Саратовского музея // Известия Императорской археологической комиссии. – 1914. – Вып. 53. – С. 95–106.

Фёдорова Н. В. Золотоордынская торевтика в Приобье // Исследования по средневековой археологии лесной полосы Восточной Европы. – Ижевск, 1991. – С. 193–204.

Фёдорова Н. В. Серебряные сосуды золотоордынского времени из Среднего Приобья // Археология, этнография и антропология Евразии. – 2018. – Т. 46, № 2. – С. 114–122.

Фёдоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – Москва, 1966.

Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Приднепровья. – Киев, 1901. – Вып. IV.

Ханенко Б. И. и В. Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев, 1907. – Вып. VI.

Чхаидзе В. Н. Серебряная посуда из погребений кочевников восточно-европейской равнины XIII–XIV вв. // Поволжская археология. – 2017. – № 4 (22). – С. 275–296.

Шер Я. А. Каменные изваяния Семиречья. – Ленинград, 1966.

Юрченко А. Г. Элита Монгольской империи. Время праздников. Время казней. – Санкт-Петербург, 2013.

Яровая Е. А. Геральдика генуэзского Крыма. – Санкт-Петербург, 2010.

Arconati. – (б/р). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.cognomix.it/stemma-famiglia/arconati>

Gentile. – (б/р). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.heraldrysinstitute.com/lang/it/cognomi/Gentile/idc/1613>

Liste des comtes de Genève. – (б/р). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://fr.wikipedia.org/wiki/Liste_des_comtes_de_Gen%C3%A8ve

Medieval & Renaissance Manuscripts. – (б/р). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ica.themorgan.org/manuscript/page/5/112377>

Temple Pendant with Filigree Border. – (б/р). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464581>

Terzaghi. – (б/р). – [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.cognomix.it/stemma-famiglia/terzaghi>

Yuka Kadoi Islamic Chinoiserie. The Art of Mongol Iran. – Edinburgh, 2009.